

30 / 100 k
Rm 0,25

AKADEEMILISE EMAKEELE SELTSI TOIMETISED XXXIX

ÕIE SÕSTER

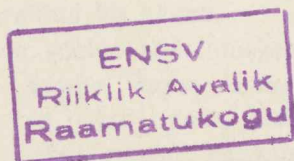
TEISE SILBI POOLPIKK VOKAAL EESTI
ÜHISKEELES

TARTU 1939

Ee 34365

ÕIE SÕSTER

TEISE SILBI POOLPIKK VOKAAL EESTI
ÜHISKEELES

2-04-06537

Äratrükk ajakirjast „Eesti Keel“ nr. 7—8, 1938.

Teise silbi poolpikk vokaal eesti ühiskeeles.

Käesolev kirjutis põhjeneb Tartu Ülikooli Foneetikalaboratoriumis tehtud katsetel. Töö juures on tarvitatud Baltzer-Zimmermanni kümograafi, mille tahmaga kaetud silindrile Rousselot' membraaniga ühendatud metallnõelake registreerib katseisiku poolt suuletrisse kõneldavate sõnade häälevõnked. Ribandi (trasse) ülemisele äärelle võetud ajakurv võimaldab sõnade ja häälikute pikkuse mõõtmist sajandiksekundites. Kogu töö ulatusel oli trumli tiirlemiskiiruseks võetud 40 tiiru minutis.

Vokaali asendi suhtes on vaatlusaluseks vokaaliks võetud teise silbi üksikvokaal, eriti aga selle poolpikk asend. On jäetud kõrvale poolpikkus vokaalühendeis ja väljaspool teist silpi.

Et peale kvalitatiivsete vahede erinevad vokaalid üksteisest ka kvantiteedi poolest (madalad vokaalid on üldiselt pikemad kui kõrged vokaalid),¹ siis on vaatlusaluseks vokaaliks võetud kõige pikema kvantiteediga vokaal *a*; vastavalt sellele on valitud ka näited.

Näitesõnad on võetud kõik ühiskeelsed. Need on *agar, kadak, kamba, kampa, kapa, kapaga, kapagagi, kappa, kaste (kaštè), oksa (oksà), paat, pada, padade, padadega, paiga, paigad, pakatavatest, paugatades, piida, piigad, raba, rabade, rabadega, saabas, saad, saada (sàda), saapa, salga, tatar, tuka, vabastab, varas, varda.*

Igalt katsealuselt on seega saadud 33 sõna, iga sõna keskmiselt viis korda. Üldse on mõõdetud sõnafoneeme 229 (1127). Välja on arvestatud kõikides sõnades kõik häälikud nii absoluutses kui relatiivses pikkuses.

Katseisikuid oli seitse, neist viis põhja-eesti, kaks lõuna-

¹ Vrd. Kai Donner, Salmin murteen kvantiteetisuhteista, Helsinki 1912, lk. 8.

eesti murdealalt. Katsealused on kõik meessoost, enam-vähem ühel haridusastmel (üliõpilased) ja ühevanused. Nad kõnelevad kõik laitmatut ühiskeelt ja nende häälduses polnud märgata vöörkeelte mõjusid. Katsitamise ajal olid nad kõik teadmatutes töö teema ja enamik ka meetodite üle.

Küsitlemisel kasutasin Fr. Äimä meetodit: et saada sõnu võimalikult loomulikkudena, esitasin katsealustele küsimused, millele tuli vastata soovitud sõnaga. Niisugusel juhul on ainult minimaalne võimalus, et katsealune mõtleks sõna häälikulisele küljele ja püüaks teoretiseerida hääldamisel. Soovides saada näit. sõna „pada“, asetasin katsealusele küsimused: „Mis keeb?“, „Mis on tulel?“ jne. Et mõne sõna puhul oli raske moodustada loogilisi küsimusi, siis esitasin katsealusele puuduliku lause, mida tal tuli täiendada soovitud sõnaga, näiteks: „Laps tahab süüa — s a a d a“ jne. Et ära hoida valevastuseid, asetasin küsitluskava katsealuse nägemispiirkonda.

Möödetud on ainult üksiksõnu. Iga sõna moodustab omaette lause, iga sõnalõpuline häälik on seega ka absoluutses lõpus. Häälikuid mõõtsin täpsusega 0,5 sajandiksekundit; et enamikul juhtudest oli arvutamisel jagajaks 5 (sõna esines 5 korda), on absoluutsed keskmised pikkused võetud ühekohalise täpsusega. Relatiivsed pikkused on arvutatud kahekohalise täpsusega.

Absoluutse ja relatiivse kvantiteedi kasutamisel tekkis mõningaid raskusi: kerkis küsimus, kumba eelistada võrdlemisel ja näidete esitamisel. Absoluutsete pikkuste kasutamisel tuleb arvesse kõnetempo, mis on erinev, isegi ühel ja samal isikul. Relatiivsete pikkuste kasutamisel ei saa võrrelda häälikuid eri sõnades, sest ühe hääliku muutumisel sõnas muutub ka kõikide teiste häälikute relatiivne kvantiteet. Püüdsin valida keskteed, s. t. kasutades ühte pidasin ühtlasi silmas, et tulemused oleksid kooskõlas ka teisega.

Töö tehnilises osas on talitatud mag. P. Ariste instruksioonide järgi: näitesõnade iseloomu ja alammäära suhtes, katsealuste valikul, aparaatide käsitlemisel, häälikupikkuste määramisel.

Käesolev töö on deskriptiivset laadi. On püütud labo-

ratoorsetele katsetele toetudes näidata, missuguseil tingimusil ja missugusena esineb teise silbi poolpikk vokaal eesti ühiskeeles. Töö piiridesse ei ulatu seni lahendamata poolpika vokaali tekkimise küsimus.

Vokaalide pikkusastmeist.

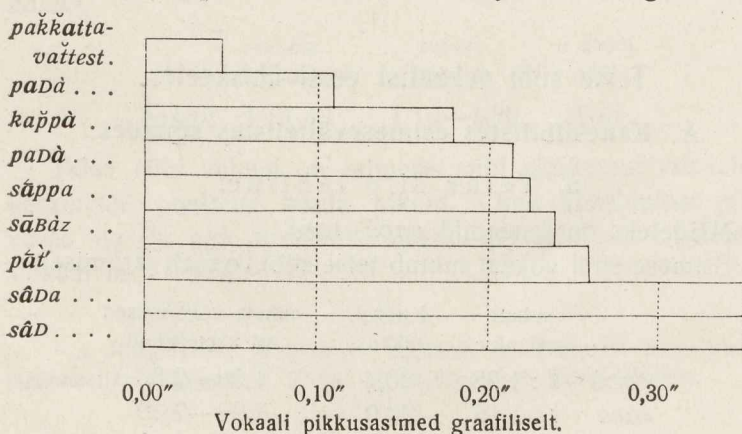
Vokaale liigitatakse nende pikkuse järgi pikkadeks ja lühikesteks. Pikal vokaalil eraldame kolme pikkusastet: pikk, poolteistpikk ja ülipikk; lühikeste vokaalide rühma moodustavad samuti kolm eri pikkusastet: ülilühike, lühike ja poolpikk.

Pikad vokaalid esinevad eesti keeles peamiselt ainult esimeses silbis, lühikesed vokaalid nii esimeses kui ka järgsilbes.

Vaatleme näiteid vokaalide pikkusvaherkordade kohta: 1. ülilühike, 2. lühike, 3. poolpikk, 4. pikk, 5. poolteistpikk ja 6. ülipikk.

	absol. keskm. pikkus saj.-sekundites		kõikumus	
1. <i>pakkattavattest</i>	4,5		2,9—6	
2. <i>padà, ravà . . .</i>	10,7	12,5	8 —15,1	9,5—16,6
3. <i>kappà, padà . .</i>	17,0	20,4	11,9—22,6	15 —26
4. <i>sàbàz</i>	23,1		16—28	
5. <i>pùt', sàppa . . .</i>	25,1	21,4	21,4—36,3	17 —29
6. <i>sâd, sâda . . .</i>	34,1	33,9	29 —44	27,4—40,2

Näeme, et pikkusvahed on antud juhtudel selged.

Ülilühike vokaal on tuntavalt lühem lühikesest vokaalist. Lühikese ja pika vokaali kõikumispiirid ei puuduta teineteist. Poolpikk vokaal erineb tuntavalt lühikesest vokaalist, kuid pika vokaaliga langeb ta oma kestuselt üsna lähestikku. Pika ja ülipika vokaali piirid on selged. Nende vahepealse astmena esineb poolteistpikk vokaal, kohati pika, kohati ülipika vokaali ulatusel, lähenedes siiski rohkem pikale vokaalile.

Üldmaksvas eesti ühiskeeles teaduslikus transkriptsioonis ei märgita pikka vokaali kaugemal esimest silpi. Käesoleva näite puhul tuleks aga märkida 2. silbis esinevat poolpikka vokaali sõnas *padà* pikkusmärgiga. Katsealustel harjulasel ja petserlasel on „poolpikk“ vokaal palju pikem pikast vokaalist: harjulase „poolpika“ vokaali absoluutne keskmine pikkus 26 saj.-sek. (relatiivne 1,72), 1. silbi pikk vokaal 20,8 (rel. 1,59); Petseri katsealusel poolpikk vokaal 20,6 (1,43) ja pikk 16 (1,17). Ka pärnulasel ja võrulasel on poolpika ja pika vokaali vahe õige väike. Ainult paaril põhjajeeslasele — virulasele ja saarlasele on pikk vokaal tuntavalt pikem poolpikast vokaalist.

Näite *padà* puhul on teise silbi vokaal sõna lõpus, seega ühtlasi ka absoluutses lõpus, kuna käesolev töö käsitleb ainult üksiksõnu. Absoluutses lõpus esinemisel suureneb vokaali kvantiteet. Lauses, mitte absoluutses lõpus esinevatel vokaalidel võib kvantiteet olla ka teissugune.

Teise silbi vokaalist eesti ühiskeeles.

A. Kahesilbilistes esimesevärtelistes sõnades.

a. Teine silp lahtine.

Näideteks on foneemid *padà*, *rabà*.

Esimese silbi vokaal suhtub teise silbi vokaali järgmiselt:

	suhete keskmise	<i>a</i> absol. pikkus	suhete kõikumused eri katseisikuil
<i>padà</i>	1 : 1,98	20,4	1,50—2,86
<i>rabà</i>	1 : 1,65	20,0	1,28—2,30

Teise silbi vokaal on esimese silbi vokaalist poolteist kuni kaks korda pikem, kõikumustega üks ja veerand kuni kaks kolmveerand. Oma absoluutses keskmises pikkuses teise silbi vokaal peaaegu vastab esimeses silbis esinevale pikale vokaalile (vrd. *sāBāz*). Käsitletav vokaal on selgelt poolpikk, isegi pikk.

b. Teine silp suletud

1. üksikkonsonandiga.

Näideteks on foneemid *varáz*, *agår*.

Esimese silbi vokaal suhtub teise silbi vokaali järgmiselt :

	suhete keskmine	suhete kõikum.	ä absol. pikk.
<i>varáz</i>	1 : 1,21	0,88—1,70	13,9
<i>agår</i>	1 : 1,48	1,10—2,02	15,9

Teise silbi vokaal on tuntavalt lühem kui eelmisel juhul. Ta on üks ja veerand kuni poolteist korda pikem esimese silbi lühikesest vokaalist.

2. kõvenenud poolpika klusiili või konsonantühendiga.

Pean tõestatuks väidet, et käesoleval juhul ei esine poolpikk vokaal,² seepärast esitan ainult ühe näite, foneemi *kadaċ*.

	suhete keskmine	suhete kõikum.	ä absol. pikk.
<i>kadaċ</i>	1 : 1,43	1,10—1,80	10,7

Teise silbi vokaal on esimese silbi lühikesest vokaalist keskmiselt poolteist korda pikem. Oma absoluutses pikkuses on ta aga tuntavalt lühem kui eelmistes näidetes. Vokaal on lühike.

² J. Mägiste, Eesti keele häälikute rel. pikkusest eksperimentaalfoneetika valguses, lk. 23 (lk. 2), käsikiri Eesti Keele Arhiivis.

B. Kahe silbilistes teisevältelistes sõnades.

a. Teine silp lahtine.

Näideteks on foneemid:

	2. sb. vok. absol. keskm. pikkus saj.-sekundites		2. sb. vok. absol. keskm. pikkus saj.-sekundites
<i>kastè</i>	16,0	<i>pīDà</i>	18,1
<i>vardà</i>	16,5	<i>salgà</i>	18,2
<i>tučkà</i>	16,8	<i>kambà</i>	18,5
<i>kaḗpà</i>	17,0	<i>oḗsà</i>	18,5
<i>paigà</i>	17,7		

Käesolevate näidete teise silbi vokaal on selgelt pool-pikk. Mitte nii pikk, et seda võiks märkida pikaks (vrd. Aa), kuid tuntavalt pikem esimese silbi lühikesest vokaalist. Rühm on õige ühtlane, kõikumused väiksemad kui eelmistel rühmadel.

Vaatleme võrdluseks foneemide *kaḗpà* ja *kaḗpḗ* esimese ja teise silbi vokaalide omavahelist suhet:

	suhete keskmine	suhete kõikumused	1. sb. vok.	2. sb. vok.
<i>kaḗpà</i>	1 : 2,19	1,43—3,20	8,3	17,0
<i>kaḗpḗ</i>	1 : 1,61	0,58—2,15	7,5	14,6

Nõrga astme puhul on teise silbi vokaal esimese silbi vokaalist enam kui kaks korda pikem, ta absoluutne keskmine pikkus 17,0. Seega kuulub teise silbi vokaal poolpikkade hulka.

Tugeva astme puhul on teise silbi vokaal esimese silbi vokaalist enam kui poolteist korda pikem, ta keskmine absoluutne pikkus 14,6. Seega enamik katsealustest on hääldanud teise silbi vokaali ka siis poolpikalt, kui esimene silp on ülipikk.

Veel üks näide:

	suhete keskmine	suhete kõikumused	1. sb. vok.	2. sb. vok.
<i>kambà</i>	1 : 2,14	1,41—2,86	8,9	18,5
<i>kamppa</i>	1 : 1,85	1,60—2,28	9,0	16,4

Nähtub, et ka esimese silbi tugeva astme puhul on teise silbi sõnalõpuline vokaal poolpikk.

Praegu kehtimas olevas transkriptsioonis seda juhtu poolpikaks ei märgita, sest et käesolevate näidete teise silbi vokaali poolpikkus nähtavasti on tingitud teise silbi vokaali absoluutsest lõppasendist.

b. Teine silp suletud lühikese üksik-
konsonandiga.

Näideteks on foneemid:

	absol. keskm. pikkus
<i>paigàD</i>	10,0
<i>pīgàD</i>	10,7
<i>taittàr</i>	11,8
<i>sāBàZ</i>	15,1

Vastavalt Ab1-le on ka siin teise kinnise silbi vokaal lühem teise lahtise silbi vokaalist. Oma pikkuselt läheneb teise silbi vokaal pikemat liiki esimese silbi lühikesele vokaalile (vrd. lühikeses lahtises silbis esineva esimese silbi vokaaliga), kuid teise silbi ja järgsilpide lühikesest vokaalist on ta tuntavalt pikem. Käesoleva juhu vokaali märgime poolpikaks.

D. Kolme- ja enamasilbilistes sõnades.

a. Kolmesilbilistes esimese- ja teise-
vältelistes sõnades.

Näideteks on foneemid:

	absol. keskm. pikkus
<i>kaḥpàga</i>	11,6
<i>paDàDe</i>	12,0
<i>raBàDe</i>	13,4
<i>vaBastab</i>	10,5

Olukord on üldjoontes sama kui kahesilbiliste sõnade puhul. Kui teine silp on lahtine, on teise silbi vokaal pikem esimese silbi vokaalist. Sel juhul märgime teise silbi vokaali poolpikaks. Kui teine silp on suletud, on teise silbi vokaal ka vastavalt lühem. Sel juhul on õigustatud teise

silbi vokaali märkimine lühikeseks vokaaliks, kuigi vahe mõlemate juhtude vahel ei ole iseenesest suur.

Võrdleme foneemi *kaḥpàga* kõiki vokaale nende absoluutsetes keskmistes pikkustes.

1. sb. vok.	2. sb. vok.	3. sb. vok.
7,8	11,6	13,3

Esimese silbi vokaal on lühike. Teise silbi vokaali märke poolpikaks. Kuid kolmanda silbi vokaal on antud juhul pikem teise silbi poolpikast vokaalist. Kerkib küsimus, kas sel juhul ei peaks me ka kolmanda silbi vokaali märkima poolpikkusega. Käesolev juht on analoogiline *kamppa*-juhuga (vt. eespool). Ka siin on lühikese vokaali ootusevastane poolpikkus tingitud vokaali sõnalisest ja absoluutsest lõppasendist, — lauses aga on olukorrad teissugused.

b. Neljasilbilistes sõnades.

Näideteks on foneemid:

	2. sb. vok. abs. keskm. pikkus
<i>kaḥpagaGi</i>	9,7
<i>paDaDeGa</i>	10,0
<i>raBaDeGa</i>	10,1
<i>paugaḥtadez</i>	5,7

Eelmistes tüüpides esineva poolpikaks märgitud vokaaliga võrreldes on käesoleva tüübi sõnade teise silbi vokaal lühike, viimase näite puhul isegi peagu ülilühike.

Poolpika vokaali esinemisel teises silbis näib arvesse tulevat neli tegurit:

1. Teise silbi (praegune) lahtisus. Kui kahe-silbiline sõna on vokaallõpuline, pikeneb teise silbi lühike vokaal poolpikaks. Kolmesilbilistes esimese- ja teisevältilistes sõnades on teise silbi üksikvokaal poolpikk, kui teine silp on lahtine. Algne silbi lahtisus või suletus praegu osa ei mängi.

2. Esimese silbi nõrgaastmelisus. Esimese lühikese või nõrgaväetelise silbi puhul pikeneb teise silbi vokaal. Tundub, nagu oleks kõnelejal iga sõna hääldamiseks

varutud teatud hulk energiat: kui esimene silp on lühike, kasvab teise silbi kvantiteet ja just silbi kandev osa, vokaal.³

3. Vokaali sõnalõpulisus. Sõnalõpuline vokaal on pikem sõnaseesmistest vokaalidest. Tüüpide *paigà* ja *paigàd* teise silbi vokaalid märgime mõlemad poolpikaks, ometi ligineb *paigàd*-juhul teise silbi vokaali kvantiteet peagu lühikese vokaali omale võrreldes *paigà*-juhuga. Näites *kaṣṣaga* on kolmanda silbi vokaal pikem mõlemast eelmisest vokaalist.

4. Vokaali viimasesilbilisus. Viimase silbi vokaal on pikem eelmiste silpide lühikestest vokaalidest — see ilmneb vokaalide võrdlemisel kaugemal esimest ja teist silpi (näit. sõnades *paugattadez*, *paḱḱattavattest* on järgsilpide vokaalidest pikim viimase silbi vokaal). Ise küsimus, kas see ka lauses esinedes alati nii on.

Poolpika vokaali esinemine teises silbis on tingitud neist neljast tegurist. Mõõduandvamad neist näivad olevat esimesed kaks. Kolmas tuleb arvesse eriti absoluutse lõpu puhul.

Teise silbi vokaal on poolpikk:

kahesilbilistes esimesevältelistes sõnades,

mille teine silp on lahtine (tüüp *padà*, 2. silbi vokaali keskm. pikkus 0,20"),

mille teine silp on suletud lühikese üksikkonsonandiga (tüüp *varàz*, 2. silbi vokaali absol. keskm. pikkus 0,13—0,16"),

kahesilbilistes teisevältelistes sõnades,

mille teine silp on lahtine (tüüp *kaṣṣà*, 2. silbi vokaali absol. keskm. pikkus 0,16—0,185"),

³ Käesoleva töö autoril kerkis töö jooksul üles soov võrrelda sõna sisehäälikute suhtumist teise silbi kvantiteeti (kas üksikvokaal või vokaal pluss konsonant), kuid esialgsed püüded sel alal ei andnud oodatud tulemusi. Raskused tekkisid eriti mitmesilbiliste sõnade puhul.

Näit. *kaṣṣà aṣṣ*: $\dot{a} = 0,61 : 0,39$; $1 : 0,65$; $1,56 : 1$

kaṣṣa aṣṣ: $a = 0,72 : 0,28$; $1 : 2,64$

kaḱaḱ ad: $a + \dot{k} = 0,36 : 0,23 + 0,41$

agaṛ ag: $\dot{a} + r = 0,39 : 0,33 + 0,28$ jne.

mille teine silp on suletud lühikese üksikkonsonandiga (tüüp *sābāz*, 2. silbi vokaali absol. keskm. pikkus 0,10—0,155"),

kolmesilbilistes esimese- ja teisevärtelistes sõnades,

mille teine silp on lahtine (tüüp *padāde*, 2. silbi vokaali absol. keskmine pikkus 0,115—0,135").

Teise silbi vokaali ulatus läheneb pikale vokaalile kahe- silbilistes esimesevärtelistes sõnades, millel teine silp on lahtine ja teise silbi vokaal asetseb absoluutses lõpus (tüüp *padā*).

Teise silbi vokaal esineb poolpikana ka kahesilbilistes kolmandavärtelistes sõnades, mille teine silp on lahtine ja teise silbi vokaal asetseb absoluutses lõpus (tüüp *kaṣṣpā*).

Teise silbi vokaal **ei ole** poolpikk :

1) kahesilbilistes esimese- ja teisevärtelistes sõnades, mille teise silbi suleb kõvenenud konsonant või konsonantühend,

2) kahesilbilistes kolmandavärtelistes sõnades, välja arva- tud lahtine teine silp absoluutses lõpus,

3) kolmesilbilistes kolmandavärtelistes sõnades,

4) kolmesilbilistes esimese- ja teisevärtelistes sõnades, mille teise silbi suleb kõvenenud konsonant või konsonant- ühend,

5) enam kui kolmesilbilistes sõnades.

Kasutatud allikad.

Donner, K., Salmin murteen kvantiteetisuhteista. Helsinki 1912.

Iives, L., Teise silbi vokaali suhtelisest kvantiteedist kahesilbi- listes sõnades, mille esimene silp on pikavokaalne. Tartus 1932. EKA käsikirjadekogu.

Kettunen, L., Eestin kielen äännehistoria. Helsinki 1929.

Kettunen, L., Lautgeschichtliche Untersuchung über den Koda- ferschen Dialekt. Helsinki 1913.

Mälson-Mägiste, J., Eesti keele häälikute relatiivsest pikkus- est eksperimentaalfoneetika valguses. EKA käsikirjadekogu.

Nilus, V., Põhja-eesi murde ja lõuna-eesi murde vältuse eri- nevused. Tartus 1935. Käsikiri autoril.

Unt, L., Teise silbi vokaali relatiivsest kvantiteedist (kahesilbi- listes sõnades, mille 1. silp on lühivokaalne). Tartus 1930. EKA käsi- kirjadedekogu.

Äimä, F., Yleisen foneetiikan oppikirja. Helsinki 1938.

The Half-long Vowel of the Second Syllable in Standard Estonian.

In the course of experiments conducted in the Phonetic Laboratory of the University of Tartu, the quantity of the vowel *a*, viz. the half-long vowel of the second syllable, has been studied as pronounced in Standard Estonian. It is possible to distinguish six definite degrees of length: the extra-short, the short, the half-long, the long, the one-and-a-half long and the extra-long degree. The vowel called half-long is approximately $1\frac{1}{2}$ times as long as the short vowel of the first syllable; in an absolutely final position it is about twice as long as the short vowel, approximating to the next quantitative degree, the long vowel.

Four factors seem to cause the appearance of a half-long vowel in the second syllable: (1) an open second syllable; (2) a first syllable in the weak stage; (3) the final position of the vowel and (4) the position of the last syllable of a word. The first two agents are of special importance whereas the third factor has to be considered more particularly in the case of an absolutely final position.

The vowel of the second syllable is half-long: (1) in disyllabic words of the first quantitative stage with an open second syllable (*paDä*, $\dot{a} = 0,20''$) or in words whose second syllable ends in a short single consonant (*varáz*, $\dot{a} = 0,139''$); (2) in disyllabic words of the second quantitative stage, when the second syllable is open (*kaäpä*, $\dot{a} = 0,17''$) or in those cases where it ends in a short single consonant (*sāBáz*, $\dot{a} = 0,15''$); in trisyllabic words of the first and second quantitative stages with an open second syllable (*paDäDe*, $\dot{a} = 0,12''$). The quantity of the vowel of the second syllable approximates to that of a long vowel in disyllabic words of the first quantitative stage when the second syllable is open and the vowel of the second syllable is in an absolutely final position (*paDā*). The vowel of the second syllable may be half-long also in such disyllabic words of the third quantitative stage whose second syllable is open, with its vowel in an absolutely final position (*kaäpä*, $\dot{a} = 0,146''$).

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU

2-04-06537